

MODERN TOPLUMDA DİN VE İNSAN *

Yazan: Thomas LUCKMANN

Çev. : MEmin KÖKTAŞ

Dinin, hem evrensel hem de tarihi olarak, özel sosyal şekillerde belirdiğinin bilinmesi, modern toplumda dindarlık problemini, din sosyolojisi için verimli bir perspektife yerleştiriyor. Din sosyolojisinin özel ilgi alanında gözüken kiliseye mensubiyetin sosyal yapıyla ilişkisi şeklindeki klasik mesele, bu perspektife çok yönlü bir problematik olarak eklenir. Araştırılabilecek konular din-toplum ilişkisine ilişkin olduğu gibi, insanın toplum ve dinle ilişkisine de ilişkindirler. Özellikle bizim problemimizle ilgili olarak, dünya görüşünün modern toplum için tipik iç formunun ne olduğu, modern dünyaya bakışın sembolik katmanını dolduran dinî tasavvurların konusal yapısının ne olduğu araştırılmalıdır. Ve yine, dinî tasavvurlarla sınırlı özel kurumsal alanların bulunup bulunmadığı ve bu alanların neler olabileceklerini sormak gerekir. Bundan sonra, kiliseler ve dinin kurumsal olarak uzlaşmasının esas itibarıyla bu bağlamda acaba nasıl bir rol oynadıkları şeklinde bir soru yerindedir. Buna bağlı olarak, subjektif dindarlığa ilişkin bir dizi soru ortaya çıkar: Modern toplumda insan bilincinin hiyerarşik yapısının genel tipi nedir? Öznel olarak dinî anlama sahip norm düzenleri (Norm-Konfigurationen) nelerdir ve hangi sosyal rol ve durumlarla sınırlıdır? Nihayet bundan sonra, modern toplumda kiliseye mensubiyetin öznel anlamının ne olduğu ve kiliseye bağımlı dindarlığın bireysel varoluşun iç formu ile nasıl bir ilişkide bulunduğu tekrar araştırılabilir.

Başka bir nedenle değil, sadece din sosyolojisinde yapılmış empirik bir araştırmanın bu konuların çoğuna dikkat etmediğinden~~na~~, bunlara empirik bir araştırmayla doyurucu cevaplar verilemediğini vurgulamaya gerek yok. Gerçi onların sonuçlarında kiliseye bağımlı dindarlık konusunda malzeme bulunur ve bunlardan modern toplumda kurumsal olarak uzmanlaşmış dinin toplumsal konumu hakkında temellendirilmiş bazı kanıtlar çıkarılabilir. Bu malzeme, modern top-

lumda kiliseye mensubiyetin öznel anlamının ne olduğu problemi konusunda güvenilir dayanak noktaları da içerir. Bu konuda daha önce bazı şeyler söylenmişti. Diğer soruları cevaplandırma konusunda empirik apaçıklık bulmak çok zordur. Sadece, son yıllarda din sosyolojisi ile ilgili mükemmel birkaç araştırma kiliseye mensubiyetin araştırılmasından yola çıkmıştır. Bizim meselemizle ilgili en önemli işaretler, dar anlamıyla din sosyolojisi ile ilgili olmayan araştırmalarda bulunur. Bu nedenle, malzemenin empirik güvenilirliği ve karşılaştırılabilirliği bakımından metodolojik olarak önemsiz olmayan sorular ortaya çıkar. Tüm bu nedenlerden ötürü, sıralanmış sorulara sadece cevaplar formüle etmeyi denemek te bir cüretkarlıktır. Her ne kadar bu araştırmanın gayesi, din sosyolojisi meselesini genelde toplum kuramları ile anlamlı bir ilişkiye yerleştirmek ise de, bu nedenle ortaya çıkacak sorular öyle önemlidir ki, -kuramsal olduğu kadar pratik-insanî olarak da- bu sorulara öncü cevaplar verebilmek rizikolu bir girişimi üstlenmeyi gerektirir. Bununla beraber, sadece araştırmanın bugünkü durumuyla ilgili en muhtemel varsayımları gösteren bir taslak ancak söz konusu olabilir. Böyle bir denemenin varlığında, eleştirel bir tartışmayı arzu etmek ve empirik araştırmaya eğilimler oluşturmayı ummak bulunuyor.

Batı medeniyeti tarihi, güçlü bir biçimde ortaya çıkmış ve bütün bir medeniyeti etkileyen dinin, kilise şeklinde kurumsal olarak uzmanlaşmasıyla karakterize olmuştur. Dinle ya da -bizim kuramsal eğilimimiz çerçevesinde tam olarak ifade edersek- dinin esas fonksiyonu ve temel şekli ile kilise arasında aynıyet şarttı ve batı tarihinin uzun periyodunda da yaklaşık olarak böyle olmuştur. Subjektif dini tecrübenin esas konularında köklü bir anlaşma gerekliydi. Doğrusu batı tarihi ve din tarihi yeni çağdan önce öyle dinamikti ki, bu şartın eksik olarak yerine getirildiğini kabul etmek gerekir. Buna rağmen yeni çağın başlangıcına kadar subjektif dindarlık kendini, kiliseye bağımlı dindarlığın kurumsal olarak şekillenmiş anlam ve davranış yapısıyla örtmüştü. Feodal toplumsal düzenin çözülmestyle kilise ile din arasındaki özdeşliğin dayanmış olduğu toplumsal baz değişmeye başlar. 17. ve 18. yüzyıllarda toplumsal bünyedeki radikal değişmeler ve modern çağın o dönemlerde kökleşen manevi dinanizmi, kilisenin, dünya görüşündeki egemenliğini sarstılar ve sonunda da bu gerçeğin politik ve hukukî olarak tanınmasına götürdüler. Geleneksel olarak geçerli bakış açısı altında dinle özdeşleşen kilise, kendini diğer kurumlar arasında kurumsal bir alana doğru geliştirir. Toplumda ona olsa olsa ahlakî, geleneksel ve devletçe korunmuş özel bir işlev tanınır. Batı

MODERN TOPLUMDA DİN VE İNSAN

tarihinde dinin kurumsal olarak uzmanlaşması, onun anlatımdaki re-
lâativizmine karışır.

Dinin, Hıristiyanlık tarafından geçici olarak uygulanan ve top-
lumsal ve kurumsal olarak iyice yerleşmiş egemen sosyal formu, diğer
tarihî dinlerde bu şekilde ortaya çıkmayan, Hıristiyanlıkla ilgili spes-
ifik bir paradoksun sebebidir. Genel olarak Hıristiyan teolojisinin ve
büyük ölçüde Protestan teolojisinin bakış açısı altında eskatolojik i-
nanç, "doğal" dinin sosyal formlarıyla kötü bir biçimde uyum sağlar.
Kurum olarak kilise geleneği bu paradoksa iyi-kötü katlanmıştır ve
onu teolojik özel bir konu olarak daima korumayı dener. Fakat yeni
çağda, özellikle Kierkegaard ve Barth tarafından kiliseye karşı yapılan
iç eleştiri, ısrarla bu paradoksu sakıncalı buldu. Şurası muhakkak ki,
yeni çağda kilise ile dinin esas sosyal şekilleri arasındaki özdeşliğin
çözülmesi, teolojik tartışmanın toplumsal bazının tekrar köklü ola-
rak değiştiği anlamına gelir.

Modern toplumun en önemli yapısal belirtilerinden birisi, top-
lumsal bünyede kurumsal alanların belirgin bir biçimde kısımlara
ayrılmasıdır. Bu alanlar içindeki davranış normları "rasyonelleştiri-
lirler", ekonomi ve politika gibi. Bu, kurumun fonksiyon değerinin da-
ha çok böyle belirlenmesi demektir. ¹ Aynı şekilde kurumsal alanlar,
iç otonomluğa doğru bir gelişmeden etkilenmişlerdir. "Rasyonelleşmiş"
ve alan içinde az veya çok otonomlaşmış bir kurumsal alanın iç davra-
nış normları, bu özelliklerin geçerlilikleri sebebiyle zorunlu olarak re-
latifleşirler. Kilise de kurumsal olarak bu kısımlara ayrılma (Segmen-
tierung) sürecine boyun eğmiştir. Fonksiyonel rasyonelleşmeye doğru
olan gelişmeye de karşı gelemezdi. Büyük ölçüde örgütsel iç bağımsızlık
da kazanır ve kilise tarafından tecessüm ettirilen değerler de bu özel-
liklerin geçerliliği sebebiyle relatifleşirler. Öyle ki, bu da kilise ile ilgi-
li taleplere ve onun değer sisteminin kendi anlamına ters düşer. Kilise-
de kurumsallaşan dinî tasavvurlar artık, sembolik gerçeklik tabakası-
nın doğal çekirdeği olarak daha fazla kalamazlar. Modern dünya görü-
şünde sembolik gerçeklik tabakası, geleneksel dinî tasavvurların ya-
nında, büyüyen miktarda "dinî" ve "din karşıtı" tasavvurları içerir.
Modern dünya görüşünün iç formu daha esnektir. Öyle ki, mantikî ola-
rak birbirine karşıt tasavvurlar ve tasavvur alanları tamamen birbir-
lerinin yanında varlıklarını korurlar. İçsel olarak heterojen olan
dünya görüşü, az-çok eşit haklara sahip bireylere, mevcut dünya görüşü
ile ilgili "sınıflandırma" (Assortiments) dan birini sunma rolünü oy-
nar.

Birey, toplumsal bünyenin kurumsal olarak bölünmesini, özerkleşen ve giderek birbirinden bağımsızlaşan kurumsal alanlarda cereyan eden rol davranışlarının artan anonimliği olarak öğrenir. Davranışta bulunan birisi olarak o, giderek rasyonelleşmiş kurumsal normlar nedeniyle kaçınılması mümkün olmayan bir baskı altına girer. Bireyce anlaşıldığı derecede normların akılcılığı (Zweckrationalitaet), kurumun beklentilerine karşı subjektif mukavemetin ciddi bir ihtimal olup olmadığını şüpheli görüyor. Davranan birisi olarak birey, baskı altına sokulduğunda, kurumlar kişiyi böyle yoğun olarak meşgul etmekten vazgeçebilirler. Bu yüzden kurumlar, kurum olarak bireyin bütün bilinç şekillenmesine yalnız minimal bir etkiyi üstlenmeye gerek duyarlar. Bu bağlamda ailenin özel problematığının bundan etkilenmesine gerek yoktur; hatta modern totaliter devletlerde insanla kurumsal olarak yerleşmiş ideolojiler arasında ilişkiye girilebilir. Anılan genel olgular, modern toplumun "konformizm" ve "ferdiyetçilik" başlıkları altında oldukça fazla tartışılan, ilk bakışta paradoksal gözükürken niteliğinin yapısal şartını oluştururlar.

Kurumdan kaynaklanan davranış yükümüne rağmen, bilincin şekillenmesine kurumun minimal etkisi sebebiyle insan, artık veya büyük ölçüde kurumlara o kadar kuvvetlice kenetlenmiş değildir. Modern toplumsal bünyedeki değişimler tipik olarak insanın ve bireysel özgürlüğün güçlenmesine götürmez, aksine öncelikle birey için özel alanın genişlemesi sonucunu doğururlar. Tasvirî olarak söylenirse, toplumun bünyesinde boş yerler ortaya çıkar. Bunda bireyleşmeye tarihsel biricik imkan gizlenmiş olabilir. Fakat çağdaş toplumda ve modern dünya görüşünde kendileri sayesinde bu imkanın mükemmel bir gelişme gösterebileceği devamlı ve yerleşmiş şekillendirme prensipleri yoktur. Gerçi kültür zengindir, ama her şeyden önce zengin bir emtia deposu anlamında. Birey, "sunulana" karşı seçiminde her zamankinden daha fazla öğütsüz kalır.

Bu durumda, geleneksel değer düzeni anlamında din için büyük bir şans görülebilir. Buna karşılık toplumsal gelişmeye dayalı relativleşme eğilime de geleneksel dinî tasavvurlardan söz açar. "Otonom" birey de az-çok "otonom" olarak, heterojen, modern dünya görüşünde "sunulan"ın sadece bir kısmını ifade eden geleneksel, spesifik dinî tasavvurlarla ilişkide bulunur. Kurumsal olarak uzmanlaşmış din, modern toplumda kişisel bir konu olmuştur. Fakat kuramsallaşmış din, kişisel alanın duygusal olarak güvenilir bir biçimde estetize edilmesi olarak hala aldatici bir ruhsal coşkuyu yaşayabilir. Dünyevî bir ku-

MODERN TOPLUMDA DİN VE İNSAN

rum olarak anılarla dolu kilise binasına rağmen dinin toplumsal olarak apaçık bir şekilde yerleşmiş sosyal formu tamamen öznel bir fenomene dönüşmüştür.

İdeal durumda kiliseye bağlı dindarlık, dinin subjektif temel formuyla birlikte zayıflar. Tipik bir şekilde modern toplumda o, bilincin kesin olarak lokalleşmiş ve aynı zamanda talileşmiş bir fenomeni olur. Dinin bireysel esas imkanları, doğal biçimde toplumsal olarak şekillenmiş muhteva ile doldurulmaz. Birey, dinî normları daha çok artık kurumsal olarak lokalize olmuş özel normlar olarak kabullenir. Bu normların geçerliliğinin belli bir tecrübe alanıyla sınırlanması, en azından subjektif olarak mümkündür. Kilisenin sosyal konulu, bireyin kendi sosyal biyografi perspektifinde dinî normları kavradığı şekil ve tarzı kesin olarak etkiler. Bu nedenle dinî normlar gerçi subjektif olarak anlamlı olabilirler, fakat bu anlamın önceden relatifleşmesi muhtemeldir. Her ne olursa olsun dinî normların toplumsal olarak mutlak geçerliliği artık yoktur. Bu geçerlilik subjektif olabilir, fakat o zaman da modern toplumsal gelişmenin başı çeken sonuçları sayesinde zorlaşmış olan subjektif bir karar ister. Fakat herşeyden önce, azalan sosyal başarı sebebiyle subjektif olarak daima gerekli olan bu kararın sürekli yenilenmesi güçleşmiştir.

Kilisenin uzmanlaşmış dinî normlarının bireye aktarılmasına aracılık eden örnekler, modern toplumda artık yaygın değildirler. İnsan olmayı belirleyen sosyal ortam ne kadar "modern" olursa uzmanlaşmış dinî normların birey tarafından kabullenilmesi o kadar ihtimal dışıdır. Buna karşılık, "geleneksel" sosyal rol ve durumların hala dominant olduğu ortamlarda uzmanlaşmış dinî norm ve tasavvurların aracılık etmesi olasıdır. Kiliseye bağımlı dindarlığın düğüm noktaları kendilerini modern toplumun kenarında bulurlar. Kiliseye bağımlı dindarlık bizzat belli bir sosyal bölünmeye sahiptir. Fakat buna biraz önce sözü edilen uzmanlaşmış dinî norm ve tasavvurların relatifleşmesi şeklindeki tipik fenomen eklenir. Her ne kadar bu durum birey için "dünyevileşmiş" vatandaşlığa göre biraz başka öznel sonuçlara sahip ise de, kiliseye bağımlı birey bunlardan etkilenmiştir. Açık bir biçimde formüle edilerek, uzmanlaşmış dinî tasavvurlara olan "eğilimi" sosyal konumu tarafından korunan bireyin kiliseye bağımlı tipik bir "tüketici" olduğu da söylenebilir. Gerçi onun için dinî anlam bağlamı kurumsal olarak şekillenmiştir, fakat bu artık onun varoluşunun iç formu ile özdeşleşmediği için birey tarafından sadece yetersiz olarak yerine getirilir.

"Tüketim eğilimi" bireyin modern toplumda genel bir özelliğidir. Bu, ekonomik alanda apaçıktır; politikaya da nüfuz eder ve umumi surette bireyin kültür bütününe karşı zihniyetini gösterir. Daha önce söylendiği gibi, kişi olmayla ilgili rol düzenlemeleri bu nedenle, kiliseye bağlı dindarlığın kristalize olmasını ya koruyabilir veya zayıflatabilirler. Köklerini sanayileşme ve şehirleşmede bulan modern toplumun tipik rol düzenlemelerinin tepkisini, yüzyılın sonunda işçi sınıfı ve aydınların bir kısmında olduğu gibi, "din karşıtı" bir ideolojide formüle etmenin kesinlikle gerekmediği vurgulanmalıdır. Tepki daha çok norm relativizminin belli özel bir derecesinden ibaret olabilir ve subjektif ilgisizlik, hatta samimi bir ilgisizlik olarak ortaya çıkabilir.

Modern toplumda kiliseye bağlı dindarlık nerede ortaya çıkarsa tüketim eğilimi onun iç yapısını etkiler. Yeni din sosyolojisi konusunda yapılan çeşitli araştırmalar, hala Hıristiyanî bir kelime hazinesi bulunsa bile, kiliseye bağlı dindarlığın sadece sığ bir doktrinal tabaka içerdiğini ortaya koyar. ² Bunun yeni bir durumu olmadığı, mesela 18. asırdaki çiftçilerin de büyük teologlar olmadıkları ileri sürülebilir. Anılan araştırmaların sonuçları, bugünün kiliseye bağlı dindarlığının sığ doktrinal karakterinde asla sadece teolojik bilginin bulunmamasının söz konusu olmadığını açıkça gösteriyorlar. Daha çok, anılan ilmiyal yapısının çeşitli seviyelerinde dogmatik olarak şekillenmeye uygun olarak azalan öznel bir anlam bağlamının farkına varılmıştır. Var oldukları sürece dogmatik ayrıntılar, sık sık sadece mantıkî fragmanlar olarak çıkarlar. Kurumsal olarak tesbit edilmiş norm ve tasavvurlar bilincin şekillenmesinde ve varoluşta gerçekleşmezler. Spesifik, mantıksal ve öznel bir anlama sahip olabildikleri sürece onlar, tipik sosyal durumlarda düzen prensibi olarak geçerliliğe muhtaçtırlar. Birey onlarla modern toplumda karşılaşmıştır. Gerçi dinî normların bağlamı kurumsal olarak şekillenmiştir, fakat bu, ne içsel olarak akılcı kurumsal normlar tarafından tedricen belirlenmiş durumlarda, ne de toplumsal bütünde birbirine bağlanmış tecrübelerde gerçekleşiyor. Spesifik dinî normlarla bireyin zorunlu olarak baskılarına maruz kaldığı diğer kurumsal alanların az-çok özerk normları arasındaki pratik çatışma, kurumsal olarak belirlenmiş dinî anlam bağlamının çözülmesini hızlandırıyor.

Fakat diğer yandan norm çatışmasının -bazı sosyologlar tarafından özellikle vurgulanır- mutlaka subjektif olarak başarı ile sonuçlanmasının gerekmediği belirtilmiştir. Daha önce ifade edilen ne-

MODERN TOPLUMDA DİN VE İNSAN

denlerle kiliseye bağılı dindarlık giderek kişisel alanın bir fenomeni olduğu için birey, kurumsal olarak belirlenmiş olmasına rağmen, dinî normlar hakkında mutlaka bir karar ikilemine düşmek zorunda değildir. Birey, diğerkurumsal normlar gibi dinî normların geçerlilik hakkını da relativleştirebilir. Böylece dinî tasavvurlarla varoluşun iç formu arasında uzlaşma sağlanır ve dinî tasavvurlar, belirgin bir biçimde lokalize olmuş bilinç tabakasına yerleştirilirler. Böylece onların, aynı şekilde lokalize olmuş diğerkurumlardan kaynaklanan normlarla hissi ve kognitif bir çatışmaya girmeleri mutlaka gerekmez. Fakat dinî alanda norm izafileşmesinin örneği diğerkurumsal normların izafileşmesine kısmen benzerdir. Birey, kendi sosyo-eko-nomik davranışlarındaki normlara tâbi olduğu sürece saat 9-17 arası çalışmak gibi, ekonomik kurumlar alanında hakim olan değerlerin öznel olarak relativleşmesi, mesela ekonominin işlemesi için, köklü bir tesire sahip değildir. Ekonomik alandan kaynaklanan tasavvurların belli bir bilinç tabakasında lokalize olması, öznel olarak toplumsal bünyenin kurumsal bölünme sürecine uyar ve şahsiyetin organizasyonu için sadece dolaylı bir anlam ifade eder. Fakat aynı toplumsal duruma uyan ve sınırlı bir bilinç tabakasında benzer lokalleşmeye götüren dinî normların relativleşmesi, bu tasavvurların kendi anlamlarına karşı direnir. Kaynak itibarıyla ve amaç olarak bütün anlam bağlamını bireysel yaşantıda temsil ettiği için dinî normların geçerlilik hakkı mutlakdır. Dinî normların, toplumsal gelişme tarafından teşvik edilen sınırlı bir bilinç alanına sürgünü, dinin kendi sosyal ve subjektif fonksiyonunu sarsar. Sosyo-biyografik nedenlerle spesifik dinî tasavvurların geçerliliğinde karara varmamış birey, kişisel olarak tabii bir şekilde pek fazla bir çatışma yaşamaz. Sosyo-biyografik nedenlerle kiliseye bağılı dindar bir ortamda büyüyen birey, tabii olarak bir kararlaşabilir. Eğer norm ve tasavvurların anlamlarının spesifik dinî muhtevası gerçekte boşaltılır ve sadece mantikî olarak görev yaparlarsa, yalnız o zaman birey bu çatışmadan kurtulabilir. Kiliseye bağılı dindarlığın bilhassa doktrinal olarak sığlaştığı keyfiyetinden bunun en muhtemel durum olduğu tahmin edilebilir.

Kiliseye bağımlı dindarlığın kişiselleşmesi ve onun doktrinal anlam bağlamının çözülmesi, yalnız genel toplumsal gelişmeden değil, ayrıca kilisenin dinî olmayan fonksiyonunca da desteklenir. Avrupada kiliseye mensubiyetini belli bir sosyal telakki ve kilisede karşılaşılan belli muşerekek şekilleri ile yetinmesi, sosyal olarak "hayal kırıklığına uğramış" insanlar için önemli bir anlam ifade eder. Bu insanlar hakim toplumsal hayatın ve yeni sınıfsal yapının kenarında

kalmışlardır. ³ Kiliseye mensubiyetin muaşeret ve prestij fonksiyonu Amerika'da çok geniştir ve savaş sonrasında daha da ön plana çıkmıştır. Bu iki fonksiyonun toplumsal orta tabakalarda ve özellikle "Subirbia" da kiliseye üyeliğin artmasında merkezi anlamları vardır. Amerika'da kilise, mezhep ve tarikatlerin iç sosyal bölünmeleri çerçevesinde tarikatlar, bu fonksiyonları "toplumsal olarak hayal kırıklığına uğrama" konusunda işlemişlerdir. Amerika'da kiliseye mensubiyetle Avrupa'da kiliseye mensubiyet her konuda özdeşleşmiş değilse de, her ikisi de Hıristiyanlıkla ilgili dini tasavvurların subjektif anlamını değişmesinden etkilenmişlerdir. Amerika'da kiliseye bağlı dindarlığın iç yapısı Avrupaya göre daha fazla "dünyevileşmiş" tir, fakat her iki tarafta da, spesifik dini tasavvurların belirgin olarak sınırlı bir bilinç tabakasında lokalize olması, bu tasavvurların saf bir şekilde mantiki olarak yaşamaya devam etmesi ve Hıristiyanî anlam bağlamının çözülme eğilimi göstermesi besbellidir.

O halde kiliseye bağlı dindarlık, modern toplumda ikinci derecede bir fenomene dönüşür. Bu demek değildir ki kiliseye ait kurumlar, günlük hayatta etkin mevkilere sahip olmayacaklardır. Fakat bu, dini bakımdan ikinci derecede durumlara bağlıdır ve bunun kiliseye bağımlı dindarlığın iç karakteri için sadece indirekt sonuçları vardır. Çok genel olarak bu durum öyle kuvvetli değişir ki, sosyal bir kurum olarak kilisenin arzı yan fonksiyonları kiliseye bağlı zihniyet ve davranışların esas muhtevası olabilirler. Kiliseye bağımlı dindarlık "otonom" bireyin "tüketim eğilimi" ile birlikte şekillenir. Bu nedenle, kiliseye bağımlı dindarlık birbirini tamamlayan iki açıdan incelenirse yararlı olabilir: Bir yandan o, dinin tarihi ve kurumsal olarak uzmanlaşmasının modern toplumun kenarında yaşamaya devam eden bir formudur. Fakat diğer yandan da dinin yeni ve umumi bir sosyal formunun geleneksel kilise kurumlarına sonradan eklenmiş bir varyasyonu olarak görülebilmektedir. Genel toplumsal gelişmenin etkisi altında kiliseye mensubiyetin subjektif anlamı değişirken dış formu korunmuş olarak kalır.

Dinin yeni bir sosyal formu doğmaktadır, kuramı ayrıntılı olarak tartışılmalıdır. Kurumsal alanların bölünmesi, kurumsal normların relativleşmesi ve dünya görüşünün dini sorunsalındaki anlam bağlamının çözülmesinin, spesial kurumsal dinin modern toplumda boyun eğdiği değişmeler için asıl sebep oldukları söylenmişti. Fakat bu süreçlerden sadece kiliseye bağımlı dindarlık etkilenmemiş, ayrıca dini tasavvurların spesifik olarak dini olmayan kurumsal alanlarda

MODERN TOPLUMDA DİN VE İNSAN

yerleşmesini de etkilemiştir. Ekonomi ve politika gibi çeşitli kurumsal alanların içinde hakim olan norm ve tasavvurlar "rasyonel" olarak meşrulaştırılırlar ve aşkın dinî sembol katmanıyla ve değer düzeniyle olan sıkı bağlantıların kaybederler. "Yukarıdan" meşrulaştırma yerine -mesela tanrının bağışlaması, çalışma ahlakı gibi- "içten" bir meşrulaştırma yerleşir. Meşrulaştırma kurumsal alanın basit işleyişine dayanır. İç etki bağlamı artan ölçüde kendiliğinden meşrulaşır. Bunun yaygın dinî tasavvur tarzlarıyla bir bağlantıyı ne dereceye kadar koruyabildiği yine tartışılmalıdır. Fakat her şeyden önce kurumsal iç normların esas belirtisinin onun "dünyeviliği" olduğu vurgulanmalıdır. Bu, kurumlarda hiç bir "değer" yoktur anlamına gelmez. Sekülerleşme, geleneksel dinin çözülmesinin basit bir süreci olarak değil, çeşitli kurumsal "ideolojiler"de değer düzeninin değişmesi olarak anlaşılmıştır. Modern toplumda insan probleminin toplumsal temeli budur. Az-çok izole olmuş kurumsal ideolojiler, bir bütün olarak insanın tecrübe bağlamında anlamlı bir elemen olarak asla hizmet edemezler ve hele hayat planı olarak düzenlenmiş, toplumsal olarak şekillenmiş ve öznel olarak gerçekleşebilen anlam bağlamına şekil veremezler. Dünya görüşünde bütün bu tarz denemeler, ideolojiler, yani dinî karakterin şeklini değiştirmek, totaliter devlet sistemlerine götürür. Politik olarak başarılı olabilirler, fakat Sovyetler Birliğinde insan ve kültürü taşıyan sağlam bir düzen bütününe götürdükleri görülmez. Amerika'da soğuk savaşın baskısı altında zaman zaman girilmiş olan kurumsal ideolojilerden cesaret veren bir dünya görüşü şekillendirme de nemeleri pek fazla ciddiye alınmamıştır. ⁴

Modern toplumda ortaya çıkan dinî tasavvurlar bir bütün olarak kurumsal bir ideolojiye indirgenemezler; hala onlar dünya görüşünde birbirine bağlanmış, tek anlamlı, üstün bir katmanı oluştururlar. ⁵ Daha çok karmaşıklaşmış sosyal bir bölünmeyi gösterirler. Kısmen kurumsal ideolojilere karışmışlar, kısmen sosyal sınıflara göre bölünmüşler ve kısmen de genel olarak toplumsal bünyede sağlam bir yere sahip değildirler. Kurum ve sınıf belirleyici bir aracı rolü oynamaksızın, daha önce söylendiği gibi, medeniyette bireye doğrudan sunulurlar. Dünya görüşü ve dille ilgili bir konulaştırma bulunmaksızın genel olarak kısmen önce ferdi alanda ortaya çıkarlar.

O halde dinî tasavvurlar, yalnız birbirleriyle serbest bir münasebette iken ve açık bir sembolik yapıya sahip değillerken onların münasebeti yine bütünüyle olmasada korumuştur. Bununla beraber bu münasebetin modern toplumda sosyal olarak belli bir modeli çit-

zilmemiştir, aksine giderek subjektif bir anlama bağlı süreçlerin takdirine bırakılmışlardır. Buna uygun olarak modern toplumda sembolik gerçeklik tabakası konu olarak açık değildir. Hiç olmazsa modern toplumun sembolik gerçekliğinin iç yapısının, diğer toplum şekillerine göre karşılaştırılmaz derecede parçalara ayrılmış olduğu söylenebilir. En azından bu, kişisel alanda bireysel varoluşun tecrübe bağlamından kısmen kaynaklandığı için, bunun dışında konu ve dil olarak net değildir. Dünya görüşünde dinî bir fonksiyona sahip sadece pek az hakim konu vardır. Bu konuları içine alan tasavvur alanları belirsiz olarak birbirleriyle ilişkide bulunurlar ve hatta karşıt konulara ve onların tasavvur alanlarına geçerler. Homojen bir dünya görüşünün sembolik gerçekliğinde olduğu gibi, konular adeta dramatik olarak iyice belirmezler.

Bundan başka, Hıristiyanlıkla ilgili sembol sisteminin yaşama devam eden öğeleri, bunlarla ilgili tasavvur alanları ve kelime dünyasının, çeşitli biçimlerde yeni olarak ortaya çıkan konularla karışması nedeniyle modern toplumun dünya görüşünde dinî esaslı konuların tesbit ve izahı zorlaşmıştır. Yaklaşık olarak ilkel mitosda olduğu gibi, yeni ortaya çıkan konular somut, öznel olarak doğrudan doğruya kavranabilir dramatik bir formülleştirmeye kavuşamadılar. Fakat eksereya bunlar geleneksel, özellikle de Hıristiyanî anlatım tarzlarına ve konulara gizlice karışırlar ve onların anlamlarını değiştirirler. Din sosyolojisi ile ilgili çeşitli araştırmalarda görülebileceği gibi, Hıristiyanî vokabulerin basmakalıp yargıları (Stereotypie) altında sık sık tamamıyla "dünyevileşmiş" bir düşünce tarzı gizlenir. ⁶

Diğer bir izah zorluğu, çeşitli kurumsal alanlarda ve çeşitli sosyal sınıflarda devamlı vurgulanan ve anlatılan esas konuların tasavvur alanları tarafından kuşatılmış olmasından kaynaklanır. Bu şekilde temellendirilmiş perspektif değişimleri ve vokabuler çeşitlilikleri, dinî konunun hüviyetini örtebilirler.

Buna rağmen, modern toplumda ortaya çıkan dinî bakımdan esas konuları göstermek denenmelidir. Bütün bu konuların asıl muhtevasını bireyin "özerkliği" oluşturur. Sosyal olarak aşkınlaşmış kurumlar, manevi muhtevasıyla politik ideolojiler, toplum meseleleri ve sosyal problemler, bütün bunlar öznel olarak bütünüyle önemsizdirler.⁷ Birey, bilinçli olarak pek başarılmamış gerçeklikten vazgeçerek, varoluşunun en önemli hakikatlerini objektif olarak belirleyen bir gerçekliği özel hayatında "anamlı" bir şekilde yaşar. Yeni ortaya çıkan egemen dinî konular özel hayatta meydana çıkarlar. Onlar, sub-

MODERN TOPLUMDA DİN VE İNSAN

jektif olarak bağımsız bireyin kendini gerçekleştirme ve belirleme arayışının dramatizesidirler. Onları çevreleyen karşıt fikirler, kesinlikle çizilmiş ideolojik antitezler olarak değil, aksine asıl konuların çok seslilik içinde bir arada bulunması olarak anlaşılmalıdır. Sınıfsal duruma, kültürel gelenek ve kurumsal düzenlemelere göre değişen, fakat bunların anlamına göre, subjektif olarak özerk birey ile onun yaşantısını belirleyen temel olgulara karşı objektif güçsüzlüğü arasındaki çatışmanın kişisel "çözümleri" olarak ortaya çıkarlar.

Tarihi okudukça eski olan kendini gerçekleştirme konusu ilk önce "modern" olarak romantizm akımında vurgulanır, modern toplumda ise dünya görüşü bağlantılı olarak orta mahi durumuna gelir. Bu gelişmenin medenî ve demokratik geleneğinin aksi tesir bıraktığı yerde de, Amerika'da olduğu gibi, kendini gerçekleştirme alanı romantizmde olduğundan daha açık olarak özel hayata münhasır kalır. Bunun için kontrapuanlı karşıt fikir, başkalarıyla yaşamının, birlikte oluşun ve uyumun tasavvur sahasıdır. Kendini gerçekleştirme ile yakın anlamda kullanılan kendini belirleme, modern sınıfsal yapıda statüye göre yaygın baskıda öncelikle kendini belli eder. Bunun için çok seslilik içinde birarada bulunma kendini modern toplumda cemaatleşmeye ve sosyal mesafeyi kapatma eğilimine sanatsal baskıda bulur. Fikir ve karşı fikir, düşünce olarak köklerini eşitlikçilğin politik geleneğine yarışan diyalektikte bulurlar. Fakat modern toplumda bunlar, öncelikle, subjektif olarak kişisel alanın genişleme denemesi ve kurumsal olarak akılcı etki bağlamının ve onun anonimleşmiş rol davranışlarının düzenli "insanlaşma"sı olarak anlaşılmalıdır.

Modern dünya görüşünde diğer önemli bir konu da cinselliktir. Cinsellik öncelikle kişisel bir fenomendir, fakat adeta modern dünya görüşünde açıklığa kavuşmuştur. Konu, açıkça kendini gerçekleştirme ve belirleme konularına bağlıdır. Genelde cinsellik, nefsin bir açılması olarak anlaşılmasına rağmen, bu konunun günlük hayatta ve umuma çılgın bir şekilde nüfuz eden şekilleri, daha ziyade kişinin gelişmişliğinin bir belirtisidirler. Bu konunun kontrapuanlı tasavvur alanı, modern toplumun gözlemcisi ve 19. yüzyılın aile kuramlarını yakından tanıyan sosyologlar için beklenmedik bir şekilde öne çıkan aileyi savunmadır. Bu fenomen, tekrar aileye dönme olarak yorumlanmıştır ve sosyo-politik olgulardan türetilmiştir. Bu yorumlama, fenomenin bir açısına ilişkin olabilir. Fakat daha önemli bir husus olarak, modern toplumda aileyi savunmanın nefsin anlamlı ve az-çok "tehlikesiz" bir açılmasının asıl imkanını ifade ettiği hususu görünüyor. Bu açıl-

mada kişisel alan, sosyal yapının realitelerine keskin bir biçimde ve doğrudan doğruya çarpmaz. Öyle ki, yalnız kalmış birey, bir etki ilişkisinin direkt baskısı olmaksızın kendini "dünya"ya açabilir. Korunan hıristiyanî temaların dünyevileşmeden etkilendikleri ve yeni ortaya çıkan konuların, Hıristiyanlıkla ilgili kelime hazinesini çoğu kez örttüğü daha önce söylenmişti. Bu, hem kendini gerçekleştirme hem de kendini belirleme konusu için geçerlidir. Hıristiyanî bir ifade şeklinin arkasında bütünüyle bu dünyaya yönelik bir anlam kazanan aile savunuculuğu ve cemaatleşme konuları her şeyden önce böyledir. 8

Bütün bu dinî temalar ve bunların karşıtları varlıklarına göre radikal olarak dünyevileşmişlerdir. Bunlar, "özerk", "özgür" bireyin dramatik yönünü konulaştırıyorlar. Modern dünya görüşünün sorunsalı, tarihî-sosyal ve yapısal olarak temellendirilmiş birey fenomenini sembolize ediyor. Konu olarak ölümün görünmemesi, aksine tamamen uzaklaştırılması modern dünya görüşü ve kültürün bu dünyaya yönelik bireyciliğine işarettir. Bu nedenle ne diğer tarihsel bir medeniyetle ne de etnolojik olarak araştırılması kolay olan kültürlerle ciddi bir mukayese vardır. Ya bireysel katılım ya da radikal olarak bu dünyaya yönelme eksiktir⁹. Yaşlılığın modern dünya görüşünde kültürel bir şekil almasının eksikliği de bu bağlamda kayda değerdir¹⁰.

Modern dünya görüşünün aldatici karakteri, bireyin öznel özerkliğinin sosyal etki ilişkilerinin nesnel özerkliğine ters düşmesinden ileri geliyor. Modern bireycilik mitosunda bu, öznel olarak inkar ediliyor, daha doğrusu gözden kaçırılıyor. O halde modern dünya görüşü, kişisel arzuları dinî bir varlık anlayışına-yükseltmek suretiyle bilinçli olarak toplumsal sistemin realitelerini kavramaksızın toplumsal sistemin işleyişine katkıda bulunuyor. Bu bakımdan modern dünya görüşü, kurumsal olarak lokalize olmamasına ve belli bir sınıfın ilgilerinden kolayca meydana gelmemesine rağmen, adeta ideolojik bir karaktere sahiptir. Dünya görüşü olarak tüm topluma yerleştiği için "ideoloji"ye göre daha ziyade "din"dir. Radikal olarak bu dünyaya yönelik olması ve fiilî etki ilişkilerine "ilgi" görevi görmesi bakımından "din"e göre daha ziyade "ideoloji"dir.

İdeoloji konusunda yine, 19. ve 20. yüzyıllarda ortaya çıkan ekonomi-politik ideolojilerin - "modern" görünebilirler - daha çok modern dünya görüşünün kısmî bir görünüşünü ifade ettiklerinin farkına varmak gerekir; fakat temelde birbirine yabancıdırlar. Bu ideolojiler, dinin, geleneksel, spesifik dinî sosyal formunun kalıbına göre din karşıtı olarak belirilmişler ve ekonomi ve politikada kurumsal olarak

MODERN TOPLUMDA DİN VE İNSAN

yerleşmişlerdir.

Formel olarak bunlara dinin yeni bir sosyal formunun tezahürleri olarak değil, dinin genekselleşen sosyal formlarının dalları ve geç şekilleri nazarıyla bakılmıştır. Modern toplumsal biçimin totaliter olmayan ülkelerde bile hala onlar ideoloji olarak statülerinin uhdesinden gelemiyorlar. Fakat batıda ideolojik kapitalizmin ve kurumsallaşmış Hıristiyanlığın aşınmasına benzer olarak, totaliter devletlerde de ideoloji, dinin kişiselleşmiş yeni bir sosyal formu tarafından aşındırılmış gözüküyor. Bu, "çökmüş", bireyselci" ve "bencil" fenomenlerle devlet ve parti tarafından yapılan mücadele, şüpheli olan başarının devamına izin verir.

Geleneksel dinî, ideolojik ve yeni ortaya çıkan dinî konular modern dünya görüşünde giderek birikiyor. Bunların ilişkileri esnektir, fakat bireysel varoluşun beslendiği ve bireyin manevi "kurtuluşu" için değerlerin öznel, anlamlı hiyerarşilerinin oluşturulduğu yanyana sıralanmış malzemeyi teşkil ederler. Dünya görüşünde devamlı bir anlam ve bağlama sahip olabilen konular, modern toplumda bireyin anlamlı hayatı için temel ifade ederler. Konular, özerk bireyin sembolize etmesidirler. Fakat anlam yapısının, değer düzeninin bakış açısı altında incelendiğinde de modern dindarlık "bireysel"dir; yani subjektifleşmiş, daha doğrusu kişiselleşmiştir ¹¹. Konusal çeşitlilik ve dinî tasavvur alanının esnek iç bağlamı, modern insanın "tüketim eğilimi"ni ilerletiyor. Diğeryandan "tüketici" kitlelerinin eklektisizmi dünya görüşünün iç formunun sağlamlaşmamasına katkıda bulunuyor. Bu nedenle bu dünya görüşü, iç formu tanımlanamadığı için subjektif olarak çeşitli anlamlı olabilir. Dünya görüşünün somut olarak şekillenmesi sadece kurumsal ve sınıfsal bağlantılı perspektiflerde parça halinde olabilir, fakat bu perspektifler insan bütünü için "bireyin privatlaşması" olarak sadece güçlü bir relatif geçerliliğe sahiptirler.

Aynı şekilde bireyin eklektik değer düzeni nisbeten istikrarsız bir yapıya sahiptir. Çünkü bu, a) sosyal olarak açıkça önceden şekillenmiş bir değer düzenine yönelmemiştir; b) toplumun gerginlik alanında belli bir fiilin öneminin azlığından, çoğukez duygusal olarak düzenlenmiş bir fikir hiyerarşisine dönüşür. Modern toplumun tipik rol düzenlemelerinin anonim karakteri, bireysel değer düzeninin kişisel alana çekilmesine izin verir. Çekilme, çeşitli kurumsal alanların akılcı normlarıyla adeta zorlanmıştır. Kişisel alanın genişlemesine götüren yapısal şartlar, bireyin subjektif "özerkliği" için

şartlılar ve aynı zamanda sosyal olarak önemsiz düşünce özgürlüğünü tanımlarlar. Böylece Mysterium tremendum modern toplumda subjektif tüketim fenomenine ve toplumun anlamına göre hayatın realitesini aşan değer düzeni, bir fikir yakınlaşmasına dönüşür.

Modern insanın "özerkliği", sadece kurumsal etki ilişkisinde sosyal rollerin anonimliğinin artmasını şart koşmaz, ayrıca toplumsal alanda belli bir ölçüde bireysel özgürlüğü de şart koşar. Şimdi modern toplum, bireyin az-çok seçimine bağlı imkanlarının çeşitliliği ile nitelenmiştir. Bu yapısal durumun subjektif-dini karşılığı bireyin "tüketim eğilimi"dir. Dinen esas konular olarak kendini gerçekleştirme ve belirleme sosyal yapı içinde hareket özgürlüğünü de sembolize eder. Bu "hareket özgürlüğü" subjektif bireyselliği dinin yeni bir sosyal formula ve aynı zamanda onun asıl muhtevasına döndüren -dünya görüşünde sunulmuş çeşitli fikir ve bunların karşıtları arasında bireyin seçme özgürlüğü bağlamında - başka bir sosyal faktördür.

Varoluşun bireysel anlam bağlamı, birbiriyle ilişkili ve açık olarak yapılmış bir dini tasavvurlar evrenini benimsemeye ortaya çıkmıyor. İnsan, sosyal olarak yerleşmiş ve buna göre anlam kazanmış sembolik bir anlam yapısının mikrokosmosu değildir. Modern dindarlık ne spesifik olarak kurumsallaşmış ne de bütünüyle toplumsal olarak şekillenmiştir. Modern toplumda insan için gerçekleşen anlam bağlamı bunun toplumsal bünyenin kişisel alana karşı ilgisizliği olarak meydana çıkmış olması bakımından, topluma bağlıdır. Fakat bu da dinin yeni sosyal formunun radikal olarak kişiselleşmesi demektir. Anlam bağlamı, "değerler" olarak sosyal durumların gereklerine tedricen uyabilen bir dizi zihniyet dolayısıyla bireysel olarak kurur. Fakat bunların birliği, istisna olarak yalnız insanın zihni aktarlarında şekillenir ve sosyal yapıda ya da sosyal gerçekliğin bireysel tecrübe-sinde hiçbir destek ve başarı bulamazlar. Kişisel alanda sosyal hiçbir nesnel sonuca sahip olmadıkları ve birey son tahlilde onlar için sorumlu olmadığı için, birleştirici karakter ve düzenli fikirlerin arasındaki münasebetlerin kişisel alanda verimli oldukları ileri sürülebilir. Daha önce ifade edildiği gibi, anlam bağlamının bu minimal şekli sosyal bir bütün olarak şekillenmeye göre spesifik olarak kurumsallaşmamıştır. Fakat buna rağmen o, anılan nedenlerle modern toplumsal yapının kişilik oluşumuna ve bireyin varoluşuna tesiri ile açıklanmıştır.

"Tüketim eğilimi"nde uzlaşmaların olduğu gibi belli farklılaşmaların da spesifik rol düzenlemeleri sayesinde korunduğu çok kısa

MODERN TOPLUMDA DİN VE İNSAN

da olsa zikredilmelidir. Dinî ve sembolik karakterli bireysel fikirler, dünya görüşünün dinî-sebolik konularının zengin "depo"sundan seçilmişlerdir. Esasen "zevkler" bireyin sosyal biyografisinin bir fonksiyonudurlar. Hangi düzenlemelerin kiliseye bağlı dindarlığa temayül ettikleri daha önce söylenmişti. Yalnız ayrıntılı empirik bir analiz, kendini belirleme ve cinsellik gibi belli konu ve karşı konuların bireysel olarak vurgulamasını koruyan faktörleri ayrıca gösterebilirdi.

Modern toplumda dinin varlığı meselesi son tahlilde insanın yapısının bir meselesidir. İnsanın yapısı da dünya görüşünün iç formu ve değer düzenlerinin öznelleşmesi gibi, yeni çağ toplumuna ve özellikle modern endüstri toplumuna götüren devrimler sayesinde belirlenir. Kurumsal alanların uzmanlaşmasının, değerlerin aklılaşmasına ve kurumsal alanların içinde değerlerin özerkliğine götürdüğü kuramı geliştirdi. Böylece spesifik dinî normların geçerliliği relatifleştirildi ve uygulama alanı kişiselleşti. Artık cemaat, insanın bütün hayatını sürdürdüğü yer ve hayatın çerçevesi değildir. Dünya görüşü artık bir bütün olarak birey tarafından kabullenilmemekte ve benimsenmemektedir. Dünya görüşünün iç formu belirsizleşir ve sadece dünya görüşünde toplanmış düşünce ve değer sistemlerini esnek olarak kuşatır. Dünya görüşünün iç formu, onların belirsizlikleri yüzünden artık biriyle bağlantılı dramatik olarak konulaşmış sembolik bir gerçeklik olarak ifade edilemeyebilir. Bu gelişmeler nedeniyle modern toplumda dünya görüşünün bağlayıcı işlevinin zorlaştığını, dinin ancak esasen tanımlanamaz bir hayat tarzının esnek bir dayanağı olarak bir fikir düzenlemesi tarzında ortaya çıktığını varsaymak gerekir. Eğer bu varsayım doğru ise bu, bireyin, bir yandan toplumsal yapı tarafından kurumsal etki ilişkisinde yüksek anonim işleve doğru eğitilirken, modern toplumda yalnız minimal formda insan olduğunun kabulüne götürür¹². Kurumsal normların kendine özgü rasyonelleşmesi bireysel varoluşun rasyonelleşmesiyle birlikte gitmemiştir. Aksine, sosyal roller yüksek derecede uzmanlaşır ve giderek anonimleşirler. Onlara bağlı etki ilişkileri subjektif olarak anlamsızlaşır¹³. Normların kurumsal iç özerkliği ile hayatın anlamında onları subjektif olarak bir tarafa bırakma birarada bulunur; öyle ki mana giderek daha fazla kişisel alanın bir fenomeni olarak telakki edilir.

Toplumsal yönden bireyin biyografisi, çoğukez biribiriyle tenakuzda gözükken çeşitli rol düzenlemeleriyle doldurulmuştur. Bireysel hayat anlayışı kişiselleştiği için, tenakuzlar çoğukez subjektif geçerliliği olmaksızın toplumsal bünyenin kişisel alana karşı ilgisizliği ile

biraradadırlar. Üstelik değer çatışmaları dünya görüşünün iç formunun belirsizliğini geniş ölçüde nütürleştirebilir. İnsanın yapısına bağlı olarak bu, -ortalama- bireyin, varlığın parçalara ayrılmasını tecrübe etmeksizin ve buna kafa yormaksızın, kurumsal taleplere tedrici uyumu ve kişisel alana geri çekilmeyi mümkün kılmak için kişinin hiyerarşik organizasyonunun da yeterli derecede müphem ve tanımlanamaz olması demektir¹⁴. Modern toplumda birey çok (önemsiz) özgürlüğe ve değişmez iç forma ise az sahiptir.

Öyle görünüyor ki, modern zamanın "sekülerleşmesi"nin arkasında karmaşık bir süreç yatıyor. Kavram olarak bu süreç, dinin kurumsallaşmamış "esnek" bir sosyal formunu ortaya çıkarıyor. Ve minimum olarak dünya görüşünde aşkın bir değerde kendi sembolik formunu buluyor. Yeni insan tipi, yeni bir dinin doğduğu modern akılcı toplumsal yapıya uyuyor. Fakat şekil belirsizliği içinde bireyin varoluş problemlerini taşıyan bu tip, radikal olarak bireyselleşmesiyle başarı ümidini ihtiva ediyor. Her ne kadar imkan ve tehlikeleri önceden kestirilmemişse de, insan toplumunda mananın (Geist) nesnelleşmesi ve toplumsal düzen için bunun sonuçlarının görülmesi tabiidir.

Notlar :

- *: Bu makale, yazarın **Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft**. Institution, Person und Weltanschauung, (Rombach Verlag, Freiburg 1963) adlı eserinden çevrilmiştir.
- 1- Bu ayrıntılı açıklamalar için öncelikle Arnold Gehlen'in problemi mükemmel çözümlenmelerinden yararlandım. A. Gehlen, **Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft**, Tübingen 1949.
  - 2- Krş. W. Piskering, "Quelques Résultats d'Interviews Religieuses", E.Collard, J. Delleport, J. Lappens, G. Le Bras, J. Leclerc (eds.), **Vocation de la Sociologie Religieuse; Sociologie des Vocations**, Tournai 1959, s.54-96. -Jacques J. Dumont, "Sondage sur la mentalité religieuse d'ouvriers en Wallonie", a.g.y.s.77-113.- Hans Otto Wölber, **Religion ohne Entscheidung**, Göttingen 1959.-Louis Schneider ve Sanford M.Dornbusch, **Popular Religion**, Inspirational Books in America, Chicago 1958., ve Thomas Luckmann, "Four Protestant Parishes in Germany, **Social Research** 126: 4 (1959), s.423-448.
  - 3- Bu konuda-bkz.Justus Freytag, **Die Kirchengemeinde in soziologischer Sicht**, Hamburg 1959, özellikle böl. 11; ve Reinhard Koester, **Die Kirchentreuen**, Stuttgart 1959, s.82 vd.
  - 4- Bkz. **The Report of the President's Commission on National Goals**, Goals for Americans, Englewood Cliffs N.J.1950; ve Morris Janowitz **Besprechung des Nach-Kreativ "Militant-Liberty"- Programs des US-Verteidigungsministeriums**, The professional

MODERN TOPLUMDA DİN VE İNSAN

Soldier, Glencoe III, 1960.

- 5- W.Lloyd Warner "sembol sistemlerinden" bir diziyi bile ayırıyor. Bkz. **The Living and the Dead. A Study of the Symbolic Life of the Americans**, Yankee City Series vol. 5, New Haven Conn 1959.
- 6- Krş, L.Schneider ve S.M.Dornbusch, a.g.e.s.42.
- 7- Krş. L.Schneider ve S.M.Dornbusch, a.g.e.s.23 vd.Ayrıca bkz.Daniel Bell, **The End of Ideology**, Glencoe III. 1960.
- 8- Bkz. Peter Berger ve Dennison Nash, **Chorc Commitment in an American Suburb**, (Yazılı metin görülmüştür. Bu şekilde Archives de Sociologieuse Religieuse'da yayınlanacak.)
- 9- Modern yığın kültüründe ölümün genelde ilgi dışı bırakılması manidardır. Bu Amerikan kültüründe daha etkin olarak bellidir. Bu görünümün alayı ve aynı zamanda ürkütücü kısmı bir araştırması için Peter Berger'e bakınız. Ayrıca Evelyn Waugh'ın hicvi: Satire, The Loved One.
Poe'dan Hemingway'e Amerikan edebiyatında ölümle birbirinin karşıtı, büyüleyici bir ilgi bulunabilir. "Western" ve gangster filimlerinde ölüm olayı bütünüyle kişilikten mahrumdur.
- 10- Bkz. Friedrich Tenbruch, "Le jeunesse moderne", **Diogene** 36, ekim/Aralık 1961, s.33.
- 11- Krş. Helmut Schelky, "Ist die Dauerreflektion institutionaliesbar?" Zum Thema einer modernen Religionssoziologie. **Zeltschrift für evangelische Ethik**, 1957, s.153-174.
- 12- Bu konuda krş. Hans Freyer, **Theorie des modernen Zeitalters**.
- 13- Krş, A.Gehlen, a.g.e.s.39.
- 14- David Riesmann'ın "other-directed personality" kavramıyla karşılaştırınız. **The Lonely Crowd** içinde, New Haven Conn 1950.